

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Gregor Rebernik

Internet kot polje demokratizacije demokracije

Diplomsko delo

Ljubljana, 2010

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Gregor Rebernik

Mentor: doc. dr. Cirila Toplak

Internet kot polje demokratizacije demokracije

Diplomsko delo

Ljubljana, 2010

INTERNET KOT POLJE DEMOKRATIZACIJE DEMOKRACIJE

Demokracija se je znašla v krizi. Politična participacija državljanov, kot ena njenih bistvenih prvin je vse nižja, ljudje pa do politike, oblastnikov in političnih institucij gojijo vse večje nezaupanje. Kljub temu, da definicija besede govori o vladavini ljudstva, se liberalni demokratični model opira na njeno minimalno percepcijo, utemeljeno na institucionalnem postopku izbire voditeljev, ki odločajo namesto državljanov, slednjim pa omogoča umik v zasebno sfero lastnih individualnih interesov. Predstavniška demokracija izgublja na legitimnosti, saj ne uživa več ne zaupanja, ne zanimanja državljanov. Oživitev demokracije, preko uporabe novih tehnologij, predstavlja polje, kjer se lahko na principih odločanja, deliberacije in informativnosti, demokraciji vrne njen participatorni potencial. Vendar pa ne gre podležiti brezmejnemu optimizmu, glede inherentne demokratičnosti tehnologije, saj je vsa mogočna komunikacijska strukture interneta plen prej vse drugega, kot zgolj demokratičnih vplivov. Teoretično in praktično smo raziskovali njene potenciale in omejitve.

Ključne besede: demokracija, demokratizacija, internet, participacija.

INTERNET AS A FIELD OF DEMOCRATIZATION OF DEMOCRACY

Democracy is in crisis. Political participation of citizens, one of its key components is at an all time low and people display an ever growing resentment towards politics, political rulers and political institutions. Despite the fact that the definition of the word speaks about the rule of the people, the liberal democratic model is based on its minimal perception, founded on the institutional procedure of selecting leaders, which decide in place of the citizens, allowing the latter a retreat into the private sphere of one's own individual interests. Representative democracy is losing its legitimacy, because it no longer enjoys the trust nor the interest of the citizens. Reinvigoration of democracy, using new technology, represents a field, where democracy can regain its participatory potential, on the principles of decision-making, deliberation and information. But we must not succumb to endless optimism regarding the inherent democratic nature of technology, since the communication structure is prey to much more than just democratic influence. We have explored its potential and limits, both theoretically and practically.

Key words: democracy, democratization, internet, participation.

Kazalo vsebine

1	Uvod.....	5
2	Teze in metodologija.....	8
3	Oprelitev demokracije.....	9
	3.1 Ideal.....	10
	3.2 Republikanizem in liberalizem.....	11
	3.3 Predstavništvo.....	13
4	Moderni liberalno-demokratski postulati.....	16
5	Internet in digitalna transformacija.....	20
6	Internet kot sredstvo odločanja.....	22
	6.1 Problematika glasovanja.....	23
7	Internet kot polje javne sfere.....	25
	7.1 Problematika deliberacije.....	26
8	Internet kot polje informacij.....	28
	8.1 Problematika informacije.....	29
9	Omejitve in izzivi vpeljave interneta v demokracijo.....	31
	9.1 Digitalni razkorak.....	31
	9.2 Komercializacija internetnega prostora.....	32
	9.3 Politična apatija.....	33
10	Internet in demokracija v praksi.....	35
	10.1 Predlagam.vladi.si.....	37
11	Sklep.....	40
12	Literatura.....	43

1 Uvod

Interaktivna informacijska tehnologija ima potencial, da postane v 21. stoletju elektronska verzija prostora za srečevanje na hribu blizu Akropole, kjer so se atenski državljani zbirali 2500 let nazaj, da bi vladali sami sebi.

Grossman (1995, 49)

Demokracija je danes ustaljena politična ureditev, vsakdo se smatra za demokrata. Predstavniška demokracija osrednjo vlogo pripisuje volitvam, ki omogočajo ljudem, da na položaje oblasti izvolijo predstavnike, ki jim zaupajo in so jim odgovorni. Sicer volitve niso edini način, da se povprečen državljan politično angažira, je pa spekter vpliva na oblast nedvomno precej omejen. Če izhajamo iz grških demokratičnih idealov, ki predpostavljajo politično dejavnega in informiranega državljana kot temelj demokracije je evidentno, da smo danes priča precejšnjemu odmiku od teh idealov. Formalna politična participacija v zadnjih desetletjih pada, ljudje se počutijo odtujene od politike, predvsem pa vlada močno nezaupanje do tistih na oblasti. Moderna politična znanost na konceptualni ravni predvideva različne načine spoprijemanja s to problematiko, od tistih radikalnejših, pa do tistih, ki predvidevajo prenovu znotraj že obstoječih institucionalnih okvirov. V praksi prevladuje predvsem uporaba vzvodov t.i. elektronske demokracije, preko katere naj bi državljani lažje participirali, demokraciji pa na ta način dali nov zagon.

Liberalno-demokratična teorija protektivne demokracije, ki je osnova za razumevanje zahodnega modela demokracije, opravičuje podporo reprezentaciji predvsem v nepraktičnost direktne demokracije, nezaupanju v razsodnost ljudstva in zaščiti individualnih pravic. Neposredna politična participacija antične demokracije je predpostavljala povsem druge državljanske vrline kot moderna demokracija. Razvoj liberalizma je v demokratično teorijo dodal pomembno prvino svobodnega individuuma, ki v prvi vrsti skrbi za svoje lastne interese, šele nato za družbene. Svoboda, nekdanj razumljena kot svoboda oblikovati svojo lastno družbeno stvarnost, se je preoblikovala v uživanje v lastni zasebni neodvisnosti (Constant v Bobbio 2005, 2). Ustvarja se razkol med politično dejavno elito in politično nedejavnim prebivalstvom. Liberalna-demokracija namreč lahko preživi »v sožitju z zelo

nizkimi stopnjami participacije« (Della Porta 2003, 66), saj je moderni koncept demokracije že sistemsko prilagojen za določeno politično apatičnost. Elitistična teorija govori celo o tem »da je politična apatija nekaj dobrega, znak zdravja v družbi« in je »bolj ali manj učinkovita protiutež fanatikom, ki so resnična nevarnost za liberalno demokracijo« (Finley 1999, 12).

Vendar pa je bolj kot »presežek demokracije« (Huntington v Della Porta 2003, 76), v zadnjih letih lahko skrbi pomanjkanje le-te. Priča smo namreč odstopanju od demokratičnih idealov aktivne participacije, med državljani pa vlada močno nezaupanje v politične institucije, politične predstavnike in politiko nasploh (Politbarometer 2010). Ljudi preveva občutek nezmožnosti vplivanja na oblast, razočaranje nad političnimi elitami, tradicionalni množični mediji pa bolj kot sodelovanje v javni sferi promovirajo odmik od nje v potrošništvo. Demokracija izgublja na legitimnosti, »kajti brez ustreznih informacij, inteligentne debate, kritike uveljavljenih institucij in strank, ter izraženih alternativ, je demokracija lahko zgolj ideološki fantom, brez življenja in vsebine« (Kahn in Kellner 2007, 29). Ampak vendarle ni vse tako črno; odpira se namreč nov potencialni poligon demokracije in možnost za alternativni tip participacije, ki hkrati rešuje tudi praktične omejitve direktne(jše) demokracije in manjka informiranosti.

Ena izmed rešitev na katero se opira večino teorij razvoja demokracije je uporaba moderne tehnologije v službi demokratizacije. Internet namreč danes postaja temeljni informativni in komunikacijski medij. Navdih za svojo diplomsko nalogo sem dobil, ko je lani slovenska vlada po vzoru estonske vzpostavila portal (predlagam.vladi.si), ki omogoča vsakemu državljanu, da predlaga spremembo oz. ureditev zakonodaje. Ta portal je namreč lep primer uporabe informacijske tehnologije v namen izboljševanja demokracije na principih in potencialih odločanja, deliberacije in informacije. Glede na to, da je produkt politične oblasti, lahko na podlagi njegove učinkovitosti sodimo o potencialih vpeljave informacijske tehnologije znotraj obstoječega sistema predstavniške demokracije.

Pomembno je, da se kanali vpliva na oblast sprostijo in utilizirajo. Demokracijo je namreč potrebno razumeti kot cilj oz. proces, ki ga ni mogoče doseči, ampak se je potrebno zanj vedno znova zavzemati. Zato tudi sklic na grški arhetip; absurdno in nemogoče je namreč tedanje razmere primerjati z moderno družbeno realnostjo, pa vendar je se je potrebno vprašati, če ni »potrebno izumiti nove oblike ljudske udeležbe - v atenskem duhu, čeprav ne z atensko vsebino« (Finley 1999, 31).

Internet v sebi nedvomno nosi velike potenciale. Odvisno pa je na kakšen način bodo ti izkoriščeni; tehnologija namreč ne prinaša a priori demokratizacije. Predvsem je vprašanje ali je prostor prave demokratizacije mogoč znotraj že obstoječih, ustaljenih in rigidnih institucij in odnosov moči. Na tem mestu bi izpostavil razkol med teorijami radikalne prenove, teorijami transformacije celotne družbe, in teorijami omejene prenove, ki si prizadevajo za oplemenitenje že obstoječih kanalov vpliva in odločanja. Vprašanje pravzaprav ni ali bo e-demokracija, saj gre razvoj nedvomno v smer elektronizacije vseh vrst demokratičnih postopkov, vprašanje pa je ali bo to dejansko pomenilo prispevek k demokratizaciji demokracije. Demokracija se je znašla v položaju, ko je izgubila substanco, saj »ne gre več za izraz specifičnega in omejenega pomena, temveč nerazločen in dosament popularne ideje« (Dahl 1989, 2).

2 Teze in metodologija

V diplomski nalogi se bom ukvarjal s potenciali interneta na področju demokratične prenove. V prvem delu naloge bom poskusil nastaviti teoretski okvir za razumevanje pojma demokracije, ga definiral zgodovinsko in predstavil njegove konceptualne okvire, ki mi bodo kasneje služili za lažje razumevanje in umeščanje izzivov in omejitev moderne demokratične teorije in prakse. Relacijo internet – demokracija bom poskusil razdelati v osrednjem delu diplomske naloge; teoretični del bom ob koncu nadgradil s praktičnimi primeri.

Kot glavne cilj oz. raziskovalna vprašanja sem si zadal:

- Raziskati razmerje med potenciali interneta in predstavniško demokracijo. Ali je možna prenova demokratičnega političnega sistema?
- Internet je temeljni medij preko katerega se lahko širi, izboljšuje in demokratizira prostor politične participacije. Ali internet, kot prvi množični medij, lahko doseže vse te domnevne emancipatorne potenciale?
- E-demokracija in internet kot temeljni medij skozi katerega se realizira, je že dobro desetletje del politične stvarnosti. Kakšni so rezultati?

Posluževal se bom analize in interpretacije sekundarnih virov; literature, časopisnih člankov in internetnih virov, kot primer uporabe e-demokracije v praksi pa bom analiziral spletno stran *predlagam.vladi.si*.

3 Opredelitev demokracije

Pri opredelitvi demokraciji se bom dotaknil tako formalnih definicij kot zgodovinske perspektive, predvsem pa bom poskušal opredeliti njen odnos do stopnje ljudske participacije. Moderni koncept demokracije je produkt več kot dva tisoč let zgodovine; danes je to pravzaprav edini način družbene ureditve, vendar ni bilo vedno tako. Od svojih začetkov v antični Grčiji pa do danes je bila demokratična teorija in praksa priča turbulentnim prevetritvam, šele v zadnjih sto letih je postala prevladujoča ureditev v zahodnem svetu, medtem ko je pred dvajsetimi leti, po padcu socializma, izgubila pravzaprav svojo zadnjo ideološko alternativo in naznanila, kot pravi Fukuyama (1992), »konec zgodovine«.

Seveda pa definicija še zdaleč ni enostavna oz. enotna. Že izpeljanka korena nam pove, da gre za kombinacijo besed ljudstvo in vladati, torej enostavno vladavina ljudstva, v kombinaciji z interpretacijo pojmov svoboda in enakost. Ker pa se percepcije svobode in enakosti razlikujejo, se razlikuje tudi razumevanje vladavine ljudstva. Če bi se zgledovali po izvornem grškem modelu, gre namreč pri reprezentaciji in demokraciji za vse prej kot kompatibilna pojma. Poudariti pa je potrebno Dahlove besede, da »teorija demokracija ne obstaja, so samo teorije demokracije« (2000, 7).

Demokracija predvideva, da državljani dejavno sodelujejo pri političnem procesu, kar kot poudarja Qvortrup (2007, 15) ne gre razumeti kot naravno danost, temveč priborjeno pravico. V večini človeške zgodovine ljudje namreč niso bili državljani v modernem smislu besede, temveč »subjekti več ali manj despotskih voditeljev in vladarjev« (Qvortrup 2007, 15). Ustoličenje demokratičnih norm v minuli moderni zgodovini zato pomeni velik korak naprej za demokracijo in njene privrženice. Izognil se bom vrednotenju demokracije napram drugim ureditvam oz. vprašanju zakaj demokracija. Kot je znano je imela teorija demokracije skozi vso zgodovino mnogo kritikov; v njenih začetkih pa sta predvsem Platon in Aristotel do nje gojila veliko nezaupanje (Held 2006, 23-28). Prisotnost ljudstva pri vladanju državi je vedno znova zbuvalo zanimanje filozofije, vendar se je v moderni zgodovini konsolidiralo prepričanje, da je demokracija najboljša oblika vladanja.

Danes se pojem demokracije a priori povezuje s pojmom liberalne demokracije oz. s pojmi kot so volitve, večstrankarski sistem in nizom procedur vladanja. Glavni konflikt pa se sproži

zaradi različnih percepcij demokracije; med tistimi, ki vztrajajo pri minimalni definiciji in tistimi, ki poleg formalnih institucionalnih predpostavk predvidevajo tudi dejanske pravice. Razlika med formalno in dejansko demokracijo po Kaldorju in Vojvodi: »Formalna demokracija je skupek pravil, procedur in institucij...Dejanska demokracija je proces, ki mora biti nenehno reproduciran, način za regulacijo odnosov moči v takšni meri, da se optimizirajo možnosti za posameznike, da participirajo in imajo vpliv na debate o glavnih odločitvah, ki zadevajo družbo« (v Grugel 2002, 6). To ne pomeni, da bi lahko princip demokratične ureditve zmožni obstajati brez formalnih institucionalnih okvirov, skozi njih se namreč lahko državljanstvo dejansko uresničuje, pač pa pomeni, da vladne in državne institucije lahko smatramo za resnično demokratične šele takrat, ko uživajo ljudsko podporo in predstavljajo politično skupnost in njeno voljo (Grugel 2002, 7).

Krajšo zgodovinsko analizo demokracije sem vključil v svojo diplomsko nalogo, ker želim prikazati razliko med dojetjem pojma demokracije nekdanj in danes, spremembam in argumentom, ki so botrovali, da danes poznamo tako omejen princip ljudskega vladanja in da raziščemo ali lahko tehnološka doba, v kateri smo trenutno, reši katero izmed zadreg, ki so pestile demokracijo v preteklosti in zaradi katerih se je znebila svojih najbolj drznih razsežnosti.

Pojem demokratizacije v mojem primeru ne gre razumeti dobesedno, kot tranzicijo od nedemokratičnega k demokratičnemu sistemu, temveč demokratizacijo kot obogatitev obstoječega sistema predstavniške demokracije in rekonceptualizacijo pojmov enakosti in svobode. Demokracijo ne razumem kot končan izdelek, temveč kot proces, ki ga je potrebno vedno znova reflektirati in dograjevati. Začnimo na začetku.

3.1 Ideal

Začetek demokratične zgodovine sega v antično Grčijo, kjer se v atenskem polisju razvije prvi primer demokratične ureditve, ki še danes velja za vir in navdih moderne politične teorije (Finley 1999). V četrtem stoletju pred našim štetjem se izoblikuje primer direktne demokracije, ki je dovoljeval vsem odraslim Atencem, striktno atenskega izvora, sodelovanje pri sprejemanju odločitev. Načeloma je veljalo, da so znotraj opredeljenega demosa vsi enaki, ter da so vse politične odločitve posledica deliberacije in konsenza. Atenski koncept

demokraciji je zavezan k sodelovanju vseh državljanov v javnih zadevah, vendar za razliko od kasnejših liberalnih pozicij, Atenci to niso razumeli kot omejevanje njihove lastne svobode, temveč možnost za uresničitev in izraz njihove volje in državljske dolžnosti, pravzaprav manifestacijo svobode. Šele kasneje z Machiavellijem in Hobbesom naletimo na izrazito distinkcijo med državo in družbo, v atenski družbi je bilo privatno in javno prepleteno (Held 2006, 14). Demokracija je bila izvajana v svoji najčistejši formi – ljudje so skozi direktno demokracijo hkrati vladali in bili vladani.

Kljub številnim napakam in omejitvam¹ nam model antične lahko služi kot izhodišče razmišljanja o resnično participatorni demokraciji, njena radikalna struktura pa je še danes predmet raziskovanja politične teorije. Glede na specifičnost takratnih razmer je bila reprodukcija kasneje ne samo nezaželena, temveč tudi nemogoča, vendar ko je govora o demokratizaciji je omemba antične demokracije nujna. Enostavno je čas antične demokracije predstavljalo obdobje, ko je bila demokracija nekaj resničnega; »debate so bile resnične: ni bilo nikakršnih formalnih strankarskih razporeditev, nobenih »bičev«², nobene mašinerije, ki bi določala končno glasovanje, ne glede na izrečene besede... V debatah je bilo na udaru vodstvo, politika je bila narejena in razgrajena« (Finley v Qvortrup 2007, 21).

3.2 Republikanizem in liberalizem

O pravem napredku znotraj demokratične teorije ponovno lahko govorimo šele ob razmahu renesanse.³ Kljub prevladujoči interpretaciji Machiavellija kot apologeta despotizma⁴ je njegov doprinos k teoriji demokracije v obliki teorije protektivnega republikanizma nedvoumen. Machiavelli je politično znanost postavil na posebno mesto, saj jo je ostro ločil morale in za razliko od Aristotla in Platona pred njim politiko obravnaval iz drugačnega, realističnega vidika. Naloga politike je, da ustvarja red v družbi, ureditev pa mora biti taka, da kar najbolj ustreza vsem slojem v družbi. To utilitaristično stanje je moč doseči s primernim

¹ Najbolj očitna pomanjkljivost, sploh ker govorimo o demokraciji, je bila njena ekskluzivnost. Pri participaciji o javnih zadevah so lahko sodelovali samo polnopravni državljani s striktno atenskim poreklom!

² Gre za prevod besede »whip«, ki v angleškem jeziku označuje predstavnika politične stranke, katerega naloga je zagotavljanje strankarske discipline pri glasovanju o pomembni legislaturi.

³ Srednji vek, ki je sledil obdobju antike, ni veliko prispeval k razvoju politične misli. Aktivne državljane značilne za antiko so zamenjali ubogljivi subjekti podrejeni absolutnem suverenu. Politične razprave so bile pod močnim vplivom teologije, krščanstvo je prevzelo primat nad družbenih življenjem. (Held 2006, 29-31)

⁴ Machiavellijevo najbolj prepoznavno delo je »Vladar«, ki pa ni reprezentativen prikaz njegovega celotnega doprinosa k politični teoriji. (Held 2006, 40)

razmerjem med močjo države in močjo ljudstva. V svojem idealnem tipu vladavine se je zgledoval po republikanskem Rimu in njegovi *mešani vladavini* (Held 2006, 40-43).

Republikanska tradicija politične teorije ima skupne lastnost z antično; obe namreč poudarjata pomen dobrega državljana, enakosti med državljani, ter ljudske participacije, vendar za razliko od antične demokracije ponudi alternativo direktnem vladanju državljanov v najčistejši obliki (Dahl 1989, 25). Vse glavne konstitucionalne oblike vladanja⁵ so nagnjene k nestabilnosti in razpadu, zato je *mešana vladavina* kombinacija vseh treh. Svoboda posameznika je pri Machiavelliju podrejena varnosti in stabilnosti države in »nima za posledico pravic – svobode govora, izražanja, prepričanja in združevanja; v svoje roke še ni zajela mnogo prvin, ki so postale bistvene za sodobni liberalizem« (Held 1989, 55). Pomen dejavnega, participativnega državljana se torej obdrži, vendar v manj intenzivni obliki.

V drugo smer pa gre razvoj v Veliki Britaniji, kjer Hobbes prične z razvojem liberalne ideje, vendar v obrambo monarhije in ne demokracije. Ustrezno obliko državne ureditve utemeljuje na teoriji *družbene pogodbe*⁶ in primarnega naravnega stanja, katerega rezultat je boj in nestrpnost. Predpogoj, da se izoblikuje zasebna in javna sfera, družba in država je v močni avtoriteti, kateri posamezniki predajo svoje pravice. Monarhijo torej ne utemeljuje skozi »božansko pravico kraljev«, temveč skozi optimizacijo okoliščin v katerih se kar najbolje zavaruje posameznikova svoboda (Held 1989, 55-57). Hobbes ni razumel pojma svobode in demokracije kot komplementarna. Klasični liberalizem namreč človekovo participacijo v kolektivnih odločitvah razume kot podreditev avtoriteti celote in na ta način izgubo svobode posameznika (Bobbio 2005, 2). Glede na kasnejšo demokratizacijo liberalne teorije oz. povezavo teh dveh pojmov je potrebno biti na odnos med liberalizmom in demokracijo zelo pozoren, saj je razvoj liberalne ideje bistveno vplival na razvoj modernega demokratičnega sistema.

Odločilen premik proti tradiciji protektivne demokracije je povzročil John Locke, ki je direktno kritiziral Hobbesov argument za absolutno oblast, predvsem premočne države nasproti individualnim interesom posameznika (Held 1989, 58). Podobno je s kontraktualističnim argumentom dokazoval idealno državno ureditev, in posameznikovo pravico do »življenja, svobode in posesti« (Locke v Held 1989, 59). Locke poudarja, da se z vzpostavitvijo oz. prenosom oblasti, ne sme izgubiti suverenost ljudstva, kajti ohranitev

⁵ Machiavelli izpostavi tri osnovne oblike vladavine: monarhija, aristokracija in demokracija (Held 2006, 31).

⁶ Hipotetičen koncept družbenega soglasja o tipu oz. načinu politične ureditve.

oblasti in njena legitimnost je odvisna prav od zagotavljanja in ohranjanja prej omenjenih pravic do »življenja, svobode in posesti«. Oblast torej ves čas deluje v prid ljudstva, pa čeprav ni imenovana s strani ljudstva. Locke že izpostavi in obravnava temeljno napetost med demokracijo in liberalizmom. Namreč da bi posameznik kar najbolj zavaroval svoje privatne pravice je potrebno, da se razvije nov tip državljanstva, ki sicer posameznika omejuje, a mu hkrati v zameno za to nudi kar največ svobode. S svojo teorijo pomembno zaznamuje razvoj liberalizma in kasnejšega predstavniškega tipa demokracije (Held 1989, 59-61).

Locke se že sooči z vprašanjem delitve oblasti, dodatno pa ga razdela Montesquieu, ki je v tem prepoznal bistveno prvino predstavniške vladavine. Po Montesquieujevem mnenju je namreč največja nevarnost svobodi prav koncentracija oblasti v rokah posameznika ali skupine (Qvortrup 2007, 29). Zakonodajna oblast mora po njegov mnenju ostati v rokah ljudstva, vendar zavoljo praktičnosti v obliki predstavništva, medtem ko izvršilna in sodna oblast ostaneta v rokah aristokracije in monarhije, podobno kot pri Machiavelliju in Locku. Njegov poudarek na uveljavitvi ustavnega vladanja je močno vplival na kasnejši razvoj protektivne demokracije, čeprav sam ni evidentno anticipiral usmeritve (Held 1989, 67).

3.3 Predstavništvo

Z obrambo posameznikove svobode znotraj demokratičnega sistema so se pričeli ukvarjati tvorci ameriške ustave in angleški liberalci, ki so združili ideje Hobbesa, Locka in Montesquieuja, nadgradili, ter ponudili v obliki protektivne demokracije. Na tej točki zgodovine se zgodi pomemben preskok, saj pojem demokracije dobi drugačno konotacijo. Če se je do te točke v zgodovini namreč idejo demokracijo dojemalo kot sistem, kjer si državljani sami vladajo, pa se od tu naprej ustali prevladujoča interpretacija demokracije kot sistema utemeljenega na reprezentaciji.⁷

Madison in ostali federalisti⁸ so za svojo osnovo vzeli Montesquieujev princip delitve oblasti⁹ in ga povezali z idealom reprezentativne vlade. Madison je argumentacijo demokracije predstavil utilitaristično; gre namreč sistem, ki bi kar najbolj omogočal nadzor nad zaščito

⁷ To ne pomeni, da teoretiki do tedaj niso bili seznanjeni s principom reprezentacije, vendar tak sistem niso imenovali demokracija. Rousseau celo uporabi izraz »izvoljena aristokracija«. (Qvortrup 2007, 28)

⁸ Federalisti je poimenovanje za pisce, ki so objavljali svoje prispevke v *Federalist Papers*. (Held 2006, 71)

⁹ Madison je princip delitve poimenoval »checks and balances«, izraz ki se še danes uporablja v ameriškem političnem prostoru.

svobode, s tem ko bi ljudje pravzaprav opravljali nadzor drug nad drugim. Madison želi zaščititi ljudi s sistemom za ljudi, vendar ne od ljudi (Qvortup 2007, 29). Državljanje je potrebno zavarovati pred interesi frakcij, ki bi večini ali manjšini »preprečila doseči to, kar ima »pravico« doseči, naj gre za lastnino, status, moč ali pa priložnost, da reši človeštvo« (Dahl 1997, 36). Zanimiva je Heldova pripomba, ki se ji do neke mere pridruži tudi Dahl, ko pravi, da je bil Madison pravzaprav proti svoji volji demokrat, saj je reprezentativno demokracijo podpiral predvsem iz pragmatičnega vidika, kajti njegov osnovni cilj je zaščita posameznika in njegovih privatnih interesov in ne sistem, ki bi si prizadeval za ljudsko samovlado (Held 1989, 71).

Demokracija postane torej mehanizem, ki omogoča racionalnim posameznikom, da maksimirajo svoje koristi in hkrati sobivajo znotraj optimalnih okoliščin. Optimalne okoliščine omogoča ustavna ureditev, ki sloni na reprezentativnih institucijah, velikem volilnem telesu in delitvi oblasti, ter tako varuje pred tiranijo manjšine in despotizmom. Volitve postanejo bistvena prvina politične participacije, kar se ne spremeni do danes. Model protektivne demokracije kot temelj ameriške ustave je izjemno pomemben za nadaljnjo raziskovanje razvoja demokratične teorije, saj je na njem utemeljena večina zahodnih predstavniških demokracij (Qvortup 2007, 30). Teorijo še dodatno elaborirata Bentham in Mill, ki izpostavita nujnost minimalne države, predvsem v relaciji z ekonomskim načelom »laissez-faire« in načelom koristnosti (Held 1989, 71-73).

Redukcija demokratične ideje zgolj na institucionalni postopek izbire voditeljev in dojemanja posameznika kot stroja maksimizacije koristi je doživela veliko kritik in vznik razvojnih demokratičnih teorij. Liberalna variacija razvojne demokracije poudari pomembnost demokracije na področju samorazvoja in samopotrditve. John Stuart Mill je bil velik občudovalec atenske demokracije, predvsem njenega ideala aktivnega državljanstva, vendar hkrati zanikal možnost ponovne uvedbe direktne demokracije in dal prednost reprezentaciji. Velik poudarek je dal individualni svobodi in mejo med individualnim in družbenim začrtal močno v prid svobodi, saj pravi:« da je (posameznik) v delu, ki zadeva zgolj njega samega, njegova neodvisnost upravičeno brezpogojna« (Mill 2003, 145). Močan vpliv na Milla je imel predvsem francoski mislec Alexis de Tocqueville, ki je podobno kot prvi svaril pred možnostjo »tiranije večine« in premočno poudarjanje enakosti nasproti svobodi kot glavni nevarnosti demokracije. Zanimivo pri Millu je, »da je potegnil ostro ločnico med demokracijo in birokracijo : demokracija bi lahko kljubovala birokraciji...«, vendar se hkrati zaveda da je: »participacija pri političnem življenju v velikih, kompleksnih, gosto naseljenih družbah na

žalost, vendar neogibno omejena« (Held 1989, 95-96). Mill je oče liberalno-demokratske tradicije utemeljene na predstavnstvu in prostem trgu. Kljub temu, da je bil kot rečeno velik občudovalec atenske demokracije, pa je njegov tip demokratske vladavine pravzaprav njegov antiteza »antičnemu prepričanju, da državljani lahko in pravzaprav morajo slediti javnem dobru nasproti privatnim interesom, saj se je »javno dobro« razdrobilo v interese posameznikov in skupin« (Dahl 1989, 30).

Vsi moderni politični sistemi se zgledujejo po tem tipu ureditve in so v svojem bistvu torej posredni, saj vladajo predstavniki in ne ljudje sami. »V današnjih demokracijah obstajajo tisti, ki vladajo in tisti, ki jim je vladano; obstaja država na eni strani in državljani na drugi; so tisti, ki se ukvarjajo s politiko profesionalno in tisti, ki jih ne zanima, razen ob redkih priložnostih« (Sartori 1987, 280). Na tem mestu bi izpostavil zanimivo opazko ameriškega zgodovinarja Charlesa Maierja, ki pravi: »Zgodovina demokracije se ne nanaša toliko na zgodbo o tem, kako je bilo potrebno svet prilagoditi za demokracijo, kot je to želel Woodrow Wilson, temveč kako je bilo demokracijo potrebno prilagoditi svetu« (1992, 126). Demokracija je postala temelj modernim državnim ureditvam, a hkrati omejila svoje potenciale in najbolj izzivalne dimenzije.

Brezpredmetno se je z nostalgijo ozirati na antične čase, ko je bil državljani popolnoma suveren in dejaven državljani, saj se časi dobesedne demokracije ne bodo več vrnil. Cilji in vrednote so se od antike spremenili in vsekakor tudi državljani od demokracije oz. politike več ne pričakujemo enakih idealnih participativnih modelov. Sartori pravi, da si moderni državljani ne prizadeva za vrnitev k antičnemu modelu demokracije in popolni ljudski suverenosti, ampak poglobitev in demokratizacijo liberalne demokracije (1987, 283). Teorija izoblikovana in omejena na principih razsvetljenstva; na tristo in več let stari teoriji, znanju in tehnologiji namreč v današnjem svetu ne more več kljubovati vsakodnevnim izzivom.

Liberalna demokracija je temelj in praksa skupna večini zahodnih držav danes. Sodobne različice modelov demokracije, kot jih poimenuje David Held (2006, 139), so pravzaprav vse po vrsti redefinicija obstoječega liberalnega modela.

4 Moderni liberalno-demokratski postulati

Z razvojem nacionalne države koncem 18. in v 19. stoletju se začne epoha predstavniške demokracije. Še nedolgo nazaj so bile demokratične pravice omejene samo na določen del prebivalstva, podobno kot so to anticipirali očetje liberalne demokracije. Šele v dvajsetem stoletju se dopolni razvoj državljanskih pravic, ki vključujejo civilne, politične in socialne pravice (Della Porta 2003, 42). Zato tudi alternativni, kompetitivni koncepti ideologij, ki so zavračali povezave kapitalizma in demokracije in zagovarjali ekonomsko enakost. Po 2. svetovni vojni se je pojem državljanstva in vključitev v demokracijo postopoma povečeval, hkrati pa se je šibilo nasprotovanje liberalni demokraciji, predvsem po veliki zmagi in diskreditaciji fašizma. Socialistična gibanja Zahodne Evrope se niso več zavzemala za popolno preoblikovanje družbe, temveč jih je bolj zanimalo širjenje participacije in pospeševanje ekonomskih in socialnih reform. Liberalna demokracija je naprej opravila s fašizmom, nato še s komunizmom (Grugel 2002, 17).

Sinonim za demokracijo je postala liberalna predstavniška demokracija Zahodne Evrope in ZDA, ter njena empirična realnost. Pod tem vplivom se je razvijala tudi politična teorija; bolj kot abstraktni modeli novih demokratičnih ureditev, se je ukvarjala z opisovanjem in analizo modernega demokratičnega sistema, torej normativno perspektivno je nadomestila deskriptivna (Grugel 2002, 18). Dahl (v Della Porta 2003, 35) izpostavi predpostavke demokratičnega sistema, ki svojim državljanom omogoča da:

1. Izoblikuje svoje prioritete;
2. Jih predstavi sodržavljanom in vladi, tako da se bo lahko opiral na individualno in kolektivno ukrepanje;
3. Ravnal tako, da bodo vsi »imeli enak vpliv na delovanje oblasti, ali z drugimi besedami, da ne bo diskriminacije glede na vsebino ali vir prednostnih zahtevkov«.

Hkrati predpostavi še osem temeljnih institucionalnih zagotovil demokracije:

1. Svoboda ustanavljanja organizacij in vključevanja vanje;

2. Svoboda izražanja;
3. Volilna pravica;
4. Pravica do tekmovanja za podporo in glasove;
5. Pravica biti izvoljen na politične funkcije;
6. Alternativni viri informacij;
7. Svobodne in poštene volitve;
8. Institucije, zaradi katerih je vlada odvisna od glasovanja in drugih oblik izražanja političnih priorit.

Znotraj predstavniške demokracije igrajo osrednjo vlogo volitve, ki omogočajo državljanom, da izbirajo svoje predstavnike, ustavna oblast pa zagotavlja, da je njihovo delovanje ves čas podrejeno zakonu (Della Porta 2003, 35). Demokracija kot temeljno načelo urejanja sodobni družb, se »oblikuje in izraža kot vrednota, skoraj kot sinonim za vse dobro, lepo in resnično v družbi« (Beyme v Rus in Toš 2005, 298). Hkrati pa Rus in Toš (2005, 299) ugotavljata, da tako poimenovanje demokracije zveni kot utopija, saj so demokratični sistemi »preobremenjeni«, močno načeta pa je njihova legitimnost.

Robert Dahl je bil sicer predstavnik pluralistične šole pojmovanja demokracije, njegov model pa sproži kritičen odziv, saj predvideva, da ima vpliv na oblast širok spekter različnih skupin, politična moč je razpršena, privilegiji kapitala pa zanemarjeni. Lukes (v Grugel 2002, 20) izpostavi, da pluralizem ne upošteva strukturnih, ideoloških in skritih dimenzij moči, ki povzročajo nedemokratičnost demokracije. V drugi polovici 60. let prejšnjega stoletja demokracija pade v krizo in sproži se nov val zanimanja za demokracijo kot sredstvo družbene emancipacije (Held 1989, 211).

Konec koncev je monopolizacija pravice do demokratično konsituitiranega odločanja utemeljena na kontradiktorni podobi demokratične monarhije. Pravila demokracije so omejena na izbiro političnih predstavnikov in participacijo znotraj političnih programov. Enkrat na položaju, je zgolj »monarh za mandat« tisti, ki razvije diktatorske voditeljske kvalitete in uveljavlja svoje odločitve od zgoraj navzdol; agencije, interesne skupine in državljsanske skupine, ki jih te odločitve zadevajo, pa

pozabljajo na svoje pravice in postanejo »demokratični subjekti«, ki brez vprašanj sprejemajo državno zahtevo po nadvladi.

(Beck v Barnett 1996, 168)

Eno bistvenih kritičnih teorij je participativna demokracija, ki kritizira Dahlovo pluralistično pojmovanje demokracije, predvsem pa Schumpetrov rivalsko-elitističen model in njegov negativen pogled na človeštvo (Grugel 2002, 23). Participativna demokracija predstavlja gibanje nove levice, njeni zagovorniki pa se zavzemajo za vrnitev »vsebine« v demokracijo, za bolj neposredno participacijo, odprt institucionalen sistem, bolj pravično porazdelitev dohodka in dostopen informacijski sistem (Held 1989, 241).

Carole Pateman, kot ena glavnih predstavnic participatorne demokracije¹⁰, je v svojem eseju Demokracija in demokratizacija izpostavila dejstvo, da so se v tradicionalnih demokracijah »institucije izčrpale« in da je potrebno na prelomu tisočletja pod drobnogled ponovno vzeti tradicionalne pojme kot so država, demokracija, institucije in premisliti ali so v današnji dobi še ustrezni in ali je potrebno razviti nove »oblike političnih enot skupaj z bolj zapletenimi in prožnimi oblikami pripadnosti«, in na ta način lahko »pokazali večje zaupanje, kot ga imamo zdaj, v to, da bo demokratizacija zajela, obogatila in prežela vse plasti družbenega življenja, in da bodo demokracijo lahko uživali vsi državljani« (Pateman 1996, 163).

Grubiša (v Toplak 2009, 609) poudarja, da smo v Srednji Evropi priča modelu »minimalne demokracije«, kar razume kot »reduktivni model demokracije, omejen zgolj na strankarski pluralizem in volitve, nimamo pa demokratičnih družb, v katerih bi se realizirala tudi deliberativna, direktna in participativna demokracija«. Za nove demokracije Srednje Evrope je po mnenju Toplakove značilno neupoštevanje odločitev ustavnih sodišč, pogosto revidiranje ustave, zaprt, hierarhičen sistem političnih strank in slab položaj manjšin. Države po večini obvladujejo ekonomske in politične elite, ki branijo ozke, parcialne interese, volilni sistemi neposredno voljenim predstavnikom oblasti podeljujejo relativno malo dejanske politične moči, po drugi strani pa je moč izvršne oblasti neproporcionalno velika. Politične elite »minimalnih demokracij« so v državljanih spodbudile pasivno držo do politike, posledico nezaupanja do oblasti, ki se ukvarja sama s seboj, konflikti in razprave pa so predstava za množice, ki imajo vsega dovolj. Glede na naštetu se Toplakova upravičeno sprašuje, če sistem, kakršen obstaja v praksi, sploh lahko še imenujemo demokracija. S

¹⁰ Participativna demokracija sicer ni koherentna teorija demokracije, pač pa skupek sorodnih teorij številnih avtorjev.

kombinacijo kapitalizma in demokracije, ki smo ju prevzeli v postsocialističnih državah Srednje Evrope, namreč pravzaprav nadaljujemo s politiko v okviru nedemokratičnih oligarhičnih modelov vladanja, značilno za prejšnja obdobja. Michelsova teza, da je oligarhija sčasoma vsaka prostovoljna organizacija je moč preslikati tudi na državo. Srednja Evropa se je znašla v položaju ko je potrebna rekonceptualizacija demokratičnega političnega sistema, predvsem v smislu ponovne razprave o načinu politične reprezentacije, ter novih institucionalnih rešitvah, ki bi odpravile oligarhične vidike obstoječe strukture (Toplak 2009).

5 Internet in digitalna transformacija

Zaradi zmogljivosti novih tehnologij se lahko dvigne raven izobrazbe državljanov, zagotovi enakopraven dostop do informacij in ne nazadnje poveže posameznike, ter institucije v skupne mreže, kjer bosta, kljub velikim razdaljam, participativno razpravljanje in debata možna.

(Barber v Oblak 2003a, 28)

Glede interneta in njegovih potencialom pričenjamo s citatom Benjamina Barbera iz leta 1984, ki nekako odraža optimistična pričakovanja glede informacijske tehnologije ob njegovih začetkih. Razvoj sodobne informacijsko-komunikacijske tehnologije je spodbudil radikalno transformacijo našega dojemanja časa, razdalje, družbenih omrežij, dotoka informacij, pretoka podatkov, ipd... Informacijska revolucija, ki smo ji priča, ima nedvomno vpliv tudi na naše dojemanje političnih vrednot in idealov. Demokracija, kot prevladujoča politična ureditev, in tehnologija se povezujeta v teoriji e-demokracije, torej obliki demokracije, ki bi nastala kot rezultat združitve teh dveh pojmov. Globalizacijska teorija govori o novem motorju sprememb, informacijsko komunikacijski tehnologiji, kot enem izmed osrednjih agentov zgodovine (Hand in Sandywell 2002, 199).

Danes že obstaja obsežna količina literature, tako empirične kot teoretske, na temo vpliva interneta in sodobnih informacijsko-komunikacijskih tehnologij na prakso in razvoj predstavniške demokracije. Vendar pomembno je zopet poudariti, da je internet sicer polje, kjer vsekakor obstajajo potenciali za razvoj demokracije, digitalizacija ne pomeni nujno tudi demokratizacije. Še ena pripomba je nujna na tem mestu; če namreč govorimo o internetu kot polju, kjer se lahko koncipira bolj demokratičen, direkten in participativen tip demokracije je potrebno tudi ločiti med načini za doseg tega cilja. Lukšič loči med dvema načinoma in sicer: *elektronsko demokratizacijo* in *elektronsko demokracijo*. Prva se nanaša na dojemanje informacijsko-komunikacijskih tehnologij kot »sredstvo za doseganje večje učinkovitosti in dostopnosti javnosti oz. državljanov do uveljavljene forme predstavniške demokracije«, medtem ko se koncept *elektronske demokracije* dejansko ukvarja z uvedbo novih postopkov demokratične udeležbe znotraj predstavniškega demokratičnega sistema oz. celo zunaj njega. Prvi način se ubada predvsem z digitalizacijo demokratičnih praks v namen izboljšanja

učinkovitosti, transparentnosti in odziva, vendar v demokratični proces ne vnaša nobene konceptualne inovativnosti (2003, 12). Ne glede na to, da sta večja učinkovitost in transparentnost dobrodošli izboljšanja, izhajam iz predpostavke, da so, čeprav v povezavi s pojmom reprezentativne demokracije, potenciali novih tehnologij oz. natančneje interneta mnogo širši, rezultat pa nekakšen »hibrid med modeloma participativne in reprezentativne demokracije« (Hague in Loader v Franz 2003, 36). Pri moji diplomski nalogi gre poudarek predvsem transformaciji predstavniškega tipa demokratične ureditve na nacionalni ravni, ne gre pa zanemariti dejstva, da je aplikacija interneta kot demokratičnega vzvoda uporabna prav tako na nadnacionalni, globalni ravni.

Če torej vzamemo kot dejstvo, da je predstavniška demokracija v krizi, potem bomo iskali možnosti za transformacijo predstavniške demokracije in izboljšanje ljudske participacije predvsem v naslednjih točkah uporabe interneta:

- Internet kot polje odločanja
- Internet kot polje za vzpostavitev učinkovite in dejavne javne sfere
- Internet kot polje informacij

(pričujoča opredelitev funkcij interneta na področju dviga demokratičnih potencialov na treh ravneh je pravzaprav sinteza sorodnih pogledov cele kopice avtorjev, ki je v mojem primeru povzet in prilagojen po Tsagariosianou (1998); Oblak (2003b); Rabia Karakaya Polat (2005))

Vrnimo se k atenskim idealom javnega in enakopravnega glasovanja, javne razprave in informiranega in dejavnega državljana; ali je možno potegniti kakšne vzporednice med atensko demokracijo in potencialom moderne predstavniške demokracije v dobi interneta? Že na začetku obravnave interneta kot sredstva poglobljanja demokracije je potrebno pripomniti, da internet ni inherentno demokratičen. Poleg sil, ki se borijo za vzpostavitev njegove demokratične narave, imajo znotraj interneta prostor tudi nedemokratične, konzervativne, totalitarne, patriarhalne, fundamentalistične, teroristične, kapitalistične in druge sile, ki si vsaka na svoj način želi prisvojiti del medmrežnega prostora (Dahlberg in Siapera 2007, 13). Na problematiko in omejitve interneta se bomo še vrnil, začnimo pa z njegovim demokratičnim potencialom.

6 Internet kot sredstvo odločanja

Internet kot sredstvo odločanja razumemo predvsem kot možnost sodelovanja javnosti pri temeljni dejavnosti modernih demokracij in sicer volitvah, kjer se je vpeljava interneta v preteklosti že izkazala kot uspešna. Vpeljava v takšni in drugačni obliki je del agende večine demokratičnih držav (Buchstein 2004, 29). Delakorda glasovanje opredeli kot »najpomembnejšo razsežnost politične participacije« in »osrednji koncept demokracij« (2003, 92) in zato mu tudi pri obravnavi elektronske demokracije posvečam posebno pozornost.

Elektronsko glasovanje je glasovanje preko elektronskih naprav po definiciji. Nas bolj kot elektronska registracija in elektronsko seštevanje glasov zanima oddaljeno glasovanje preko interneta. Ker je sodelovanje na volitvah eden bistvenih prvin predstavniške demokracije se zdi internetno glasovanje v prid povečevanja odziva ljudi dobrodošla sprememba, sploh če gre upoštevati dejstvo, da gre v večini razvitih držav opaziti padec volilne udeležbe. Trendi kažejo, da naj bi bil ta proces v prihodnosti sicer postopen; v prehodnem obdobju bi bilo tako mogoče tako elektronsko, kot klasično glasovanje. Takšen način izvedbe volitev se imenuje »več-kanalno-glasovanje«¹¹ (Buchstein 2004, 39).

Seveda pa internetne volitve niso edini način uporabe glasovanja v demokratičnem procesu, saj je iz demokratičnega vidika zanimiva predvsem vpeljava glasovanja o dejanskih vsebinskih vprašanjih, saj je prav to bistvo direktne demokracije in sicer samoodločanje o zadevah, ki določene pripadnike družbe zadevajo, po načelu večine, podobno kot v klasični atenski ureditvi. Vprašanje se pri takem načinu glasovanja postavlja glede tega kaj se glasuje, koga se sprašuje in koliko zadev se postavi na glasovanje. Vsebinsko referendumsko glasovanje je lahko rešitev predvsem kadar je politično vodstvo močno razklano in potrebuje pomoč ljudstva. Uporaba referendumskega načina odločanja bi omogočala dostop vseh živečih na določenem območju oz. državi možnost instantnega glasu. Vrsta in način iniciacije referenduma, bi se razlikovali od pomembnosti vprašanja, njihov rezultat pa bi bil lahko zavezujoč, ali pa zgolj informativen (Held 2006, 250).

Naslednji, še radikalnejši korak je, da nekatera vprašanja celo obidejo tradicionalno parlamentarno obravnavo in gredo direktno na ljudsko, plebiscitarno glasovanje (Kersting in

¹¹ Originalni angleški izraz se glasi »multi-channel-voting« (Buchstein 2004).

Baldersheim 2004, 15). Potrebno pa je poudariti, da redukcija demokracije samo na glasovanje, dejansko ni način kako demokracijo izboljšati. Barber (2004, 39) poudarja, da brez učinkovite deliberacije elektronsko glasovanje izgubi svoj demokratični čar in svojo dimenzijo krepitve demokracije.

Zagovorniki nove tehnologije v namen izboljšanja demokracije opredeljujejo kopico prednosti uporabe e-glasovanja, kot so: »poceni demokracija, hitro in učinkovito seštevanje glasov, večja udeležba, dodatne opcije opredelitve¹² in krepitev direktne demokracije« (Buchstein 2004, 45).

Pri vprašanju glasovanja se kar prehitro lahko ujamemo v past razpravljanja o tehničnih specifikah tega procesa, zato bom svoje razmišljanje usmeril še na normativni vidik – torej kakšne so implikacije vpeljave internetnega glasovanja v odnosu do temeljnih konceptov predstavniške demokracije.

6.1 Problematika glasovanja

Že predstavniki protektivne demokracije so poudarjali pomembnost volitev za legitimnost demokracije. Regularne in transparentne volitve so bistvena komponenta predstavniške demokracije in nujno je, da tisti, ki glasujejo, zaupajo v sistem. Če so pri običajnem glasovanju rezultati in okoliščine lahko vedno do neke mere preverljivi, pa za elektronsko glasovanje tega ne moremo v popolnosti trditi. Tehnologija je še vedno lahko v določenih situacijah nezanesljiva, v preteklosti so že obstajali primeri napak pri implementaciji.¹³ Še zdaleč ni moč zavrniti možnosti zlorabe niti pri običajnem tipu volitev, pa vendar se zdi, da bi hipotetičen tesen elektronski izid lahko vedno znova sprožil sum pravilnost rezultata, kar pa je esenca zaupanja v demokracijo in njene institucije. Transparentnost in jasnost rezultatov je bistvena za legitimnost glasovanja, zaupanje državljanov pa prav tako enakovredna komponenta, ki je nujna za uspešno izvedbo e-glasovanja (Buchstein 2004, 48).

Enako pomembna prvina je tajnost glasovanja. Da bo glasovanje, izvajano doma oz. nekje na javnem mestu, resnično tajno je težko zagotoviti. Tajnost glasovanja pa je ustavno določena

¹² Ta točka se nanaša nove opcije pri podeljevanju glasu kot so: deljenje glasu, kumulativno glasovanje, preferenčni glas ipd. (Buchstein 2004, 45)

¹³ Lep primer je primary election v Floridi leta 2002, ko je zatajila glasovalna oprema (Buchstein 2004, 49).

prvina demokratičnega sistema kot ga poznamo, ker le na ta način lahko zagotovimo dejansko avtonomnost glasu državljana (Buchstein 2004, 49).

Tradicionalno pojmovanje demokracije pa nima težav samo z zagotavljanjem legitimnosti in tajnosti volitev znotraj običajne izbire predstavnikov, pač pa predvsem ko se sooči z postavitvijo vsebinskih vprašanj na dnevni red državljanov. Madison »tiranijo večine« rešuje z izbiro sposobnih predstavnikov, ki bodo skrbeli, da interesi manjšin ne bodo poteptani. (Buchstein 2004: 39-55) Liberalizem izhaja iz predpostavke, da posameznike bolj kot skupno dobro zanima zasebno dobro, zato je naloga političnega sistema, da zavaruje svobodo posameznika pred zatirajočo demokratično maso, ki jo nadomešča vladna racionalnost (Dryzek 2000, 9).

Vendarle pa je se zdi implementacija e-glasovanja in e-referenduma, ob sicer pričakovanih porodnih težavah, zahteven, a izvedljiv proces gledano iz povsem tehničnega vidika. Če pa razumemo e-glasovanje kot dejansko odločanje javnosti o zadevah javnega interesa, pa se zdi pot do tja še zelo dolga, saj se je v tem primeru najprej soočiti s povsem konceptualnimi tenzijami, ki bi bržkone ob tem vzklike. Nujno pa je obravnavati elektronsko glasovanje skupaj z možnostmi, ki jih prinaša na področju deliberacije in informiranosti, saj le na ta način lahko izkoristi vse svoje potenciale, tako na področju dviga kvantitativne participacije, kot tudi kvalitativne.

7 Internet kot polje javne sfere

Glede na interaktivnost in dostopnost interneta, kot prostora odprte komunikacije, razprave in odločanja o javnih zadevah, se lahko hitro ovržejo očitki klasičnih liberalnih teoretikov o fizičnih, časovnih, prostorskih in drugih omejitvah moderne družbe. V teoriji namreč velja, da lahko o javni politiki razpravlja vsak, »ki je priključen v interaktivno komunikacijsko mrežo« (Oblak 2003a, 28).

V poglavju o javni sferi izhajam iz koncepta javne sfere Jurgena Habermasa. Demokracija potrebuje »javno sfero«, ki je neodvisna od političnih in hkrati komercialnih vplivov, na ta način se lahko vzpostavi mesto za deliberacijo. Javna sfera je prostor horizontalne politične komunikacije, kjer poteka racionalna kritična debata, ki zadeva vprašanja delovanja države, spada v domeno družbenega življenja, v njej pa se oblikuje javno mnenje (Franz 2003, 40). Deliberacijo Habermas dojema kot enega izmed temeljev demokracije, postavlja pa se predvsem vprašanje kakšno vlogo pri vzpostavitvi javne sfere lahko igra internet (Karakaya Polat 2005). Ali je pričakovati obuditev atenske agore?

Deliberativna teorija demokracije govori o tem, »da se politični problemi lahko rešujejo skozi moč boljšega argumenta: preko ljudi, ki se združujejo in posvetujejo glede najboljšega načina za razrešitev posameznih razprav« (Dahlberg in Siapera 2007, 8). Konsenz, ki je cilj vsake javne deliberacije je možen le, če se vsem udeležencem razprave zagotavlja enako in svobodno participacijo. Učinkovita komunikacija je bistvena za uspešno deliberacijo, internet pa lahko predstavlja polje, kjer se ta uresničuje in gradi, na podlagi vzajemnosti, solidarnosti in recipročnosti. Nujni predpogoj je tudi, da je javna sfera ločena in neodvisna od vlade in komercialnih interesov, hkrati pa je predpogoj za zagotovite enakega in svobodnega dostopa do nje tudi odprava digitalnega razkoraka¹⁴ (Karakaya Polat, 449). Ti dve težavi je potrebno vzeti v zakup kot pomembni omejitvi, ne samo pri vzpostavitvi javne sfere, temveč pri izvajanju e-demokracije nasploh, k čemur se vrnem kasneje.

Kljub temu, pa obstajajo vzroki za optimizem. Obstajajo indici, predvsem na področju združevanja okoli specifičnih političnih vprašanj in aktivizma, o velikem porastu interesnih

¹⁴ Izraz digitalni razkorak označuje vrzel med »tistimi, ki imajo dostop do interneta in so digitalno usposobljeni in med pismeni in tistimi, ki niso.« (Gronlund 2004: 22)

združenj z razmahom interneta, kjer je združevanje lažje in cenejše, prav tako pa je za posameznike relativna anonimnost znotraj elektronskega deliberativnega procesa lahko v veliki meri osvobajajoča (Karakaya Polat 2005, 451-453). Potrebno pa je opozoriti, da ne gre enačiti virtualnega javnega prostora z virtualno javno sfero, saj prvi poudarja diskusijo medtem ko slednja poudarja demokracijo (Papacharissi 2002, 11). Koncentriramo se torej na tiste vrste izmenjav mnenj, ki dejansko k prispevajo k krepitvi demokracije.

Cilj posvetovanja med državljani je »postaviti agendo javnih zadev in predlagati alternativna reševanja težav, s katerimi se sooča javnost. Z razumom, na podlagi razumnih argumentov bi nato podprli in izbrali neko alternativo« (Franz 2003, 40). Sodelujoči v tem procesu bi se ne samo opredelili do neke javne politike, pač pa pri njenem oblikovanju tudi dejavno sodelovali, končna odločitev pa bi bila v prvi vrsti posledica dobre argumentacije. Nujen predpogoj je zato informiranost vseh udeležencev, ter racionalen in argumentiran pristop do debate.

7.1 Problematika deliberacije

Možnost vpeljava dejavne javne sfere, utemeljene na deliberaciji, znotraj že obstoječih institucionalnih okvirov liberalne demokracije je vprašljiva. Liberalna ustava bi po deliberativni interpretaciji namreč morala zagotavljati javno domeno, ki vključuje vladne institucije, hkrati pa tudi neformalne procese javne debate širše javnosti. Kritična teorija deliberativne demokracije opozarja, da progresivna emancipacija, v smislu evolucije demokracije, ni mogoča znotraj liberalno demokratičnega ustroja, ki je pomirjen s statusom quo (Dryzek 2002).

Liberalna teorija namreč govori o tem, da posameznika bolj kot javni interes, zanima zasebni interes, država oz. politika, pa mu mora zasledovanje individualnih interesov tudi zagotoviti. Institucionalni okvir, ki je vzpostavljen z razlogom, da varuje te lastne interese, pa mora biti močan in varovan. Vsakršno poseganje v institucije, ki varujejo svobodo, je torej nepriporočljivo. Pride zopet do temeljnega konflikta, med javnim in zasebnim, med demokracijo in liberalizmom, ki smo ga že izpostavili.

Potrebna je torej nekakšna sinteza med javnim in zasebnim v dobro deliberacije. Liberalni deliberativni demokrati konflikt med ljudsko kontrolo in individualnimi pravicami razrešijo tako, da je potrebno spoštovati nekatere osnovne pravice potrebne za zagotovitev učinkovite

participacije vseh udeležencev deliberativnega procesa, kot so »svobodno izražanje in združevanje, osnovna izobrazba in celo določena stopnja materialne blaginje« (Dryzek 2002, 11). Tako za večino podpornikov deliberativne demokracije velja, da ne zagovarjajo revolucionarnega momenta ali protesta proti liberalni demokraciji, temveč obogatitev obstoječega sistema (Held 2006, 246).

Internet je lahko idealen prostor za »ustvarjanje prostora za debato o najbolj primerni karakterizaciji javne zadeve; nove načine za njeno obdelavo in razmišljanje o zadevi in iskanju rešitev zanjo; in nove načine implementacije politik. Nova tehnologija lahko izboljša odnose med vlado in državljani, predvsem pa vzpostavi komunikacijo med državljani samimi preko spletnih forumov. Virtualna komunikacija dodaja novo diskurzivno dimenzijo, ki si jo še pred desetletji ni bilo mogoče zamisliti (Held 2006, 249-250).

Obogatitev predstavniške demokracije pa ni mogoča brez spremljajočih pravno-formalnih premikov, ki morajo slediti razvoju novih tehnoloških orodij. Le sistem odprt za institucionalne in zakonske spremembe lahko resnično zadosti potrebam implementacije deliberativnih in nasploh e-demokratskih orodij. Vprašanje ali je koncept predstavniške demokracije sposoben takih konceptualnih premikov.

8 Internet kot polje informacij

V izhodišču bom začel s predpostavko, da informiran državljani več in raje participira, kot neinformiran državljani. To še posebej velja, kadar je govora o deliberaciji, saj le-ta ni mogoča brez informiranih sodelujočih. Seveda pa motivacija po participaciji izvira iz prepričanja, da je s svojimi odločitvami moč vplivati na oblast. Čeprav ni mogoče nedvoumno zaključiti, da povečana informiranost direktno vpliva na povečano participacijo, vseeno predpostavljam oz. sledim Karakayi Polat (2005), da je informiranost državljana vsaj pogoj, če ne že vzrok uspešne politične participacije znotraj novih oblik e-demokracije.

Internet omogoča dostop do neverjetne količine različnih informacijskih virov. Množični mediji so že od iznajdbe tiska naprej primarni vir političnih informacij. Vendar za razliko od tradicionalnih medijev je dostop do interneta veliko lažji, hitrejši, izbor materiala pa veliko širši, hkrati pa je vsak potrošnik informacij tudi njihov proizvajalec (Karakaya Polat 2005, 437). Poleg tega je pridobivanje informacij preko interneta mnogo bolj vključujoče, aktivno in kreativno, kot pa je to mogoče s klasičnimi tiskanimi mediji (Oblak 2003b, 63).

Izziv pa je kako vso to količino podatkov uporabnik sam pri sebi filtrira. Internet je že postal najbolj popularen vir informacij, bolj vpliven kot televizija, radio oz. tiskani mediji. Obstaja pa percepcija interneta kot alternativnega, neodvisnega vira informacij, kar pa še zdaleč ne moremo trditi za ves internetni prostor. Medijski konglomerati so hitro preusmerili svoj vpliv tudi na novi razvijajoči se medij in marsikdo na internetu pač brska po elektronskih verzijah tradicionalnih medijskih hiš, tako da »mainstream« politične novice dominirajo tudi znotraj internetnega prostora (Karakaya Polat 2005, 438).

Smo pa priča tudi porastu novi interaktivnih oblik političnih virov, ki postajajo resna konkurenca tradicionalnim medijskim ustanovam. V zadnjih letih namreč poleg običajnih oblik posredovanja informacij, spletnih strani ali elektronske pošte, narašča tudi nastanek novih inovativnih orodij, kot so npr. blogi ali wiki¹⁵ okoli katerih se širi skupnost privržencev (Kahn in Kellner 2007, 26).

¹⁵ Izraz za spletno stran, ki omogoča hitro urejanje in dopolnjevanje s strani svojih uporabnikov.

Blogi so uspešni predvsem zaradi preproste izdelave in vzdrževanja, tudi za tiste, ki jim je tehnika sicer odveč.

Če je svetovni splet uspel formirati globalno mrežo spojenih, informativnih strani, so blogi zgrajeni na ideji dinamične mreže nenehne debate, dialoga in komentarjev, ki živijo tako na spletu, kot zunaj njega in na ta način spodbujajo radikalno demokratično politiko in širitev alternativnih informacij na višji ravni.

(Kahn in Kellner 2007, 27)

Blogerji pa ne ustvarjajo le politični in medijski spektakel, temveč predstavljajo kritično alternativo tradicionalnem novinarstvu in njegovim omejitvam. Podoben primer so tudi wikiiji, ki so še posebej izpostavljeni v zadnjem času. Gre za spletne strani, na katerih lahko vsakdo sodeluje objavljajo dokumente, prispevke, alternativne ali celo disidentske poglede, ki si jih klasični mediji ne upajo oz. ne smejo privoščiti.¹⁶

8.1 Problematika informacije

Reprezentativna demokracija spodbuja komunikacijo med elitami in množicami. Internet tako ponuja alternativo nasproti masovnim komunikacijskim medijem, ki so po večini v lasti ekonomskih in političnih elit. Komunikacija in izmenjava informacij lahko tako poteka mimo posredovanja »vratarjev«, torej urednikov, ki informacije urejajo ali oddajnikov, ki informacije oblikujejo. Kljubovanje utrjenim hierarhičnim odnosom je tako korak bližje k bolj direktni demokraciji in je lahko indikator »močne demokracije«¹⁷ (Barber 2004, 42).

Barber pa kljub vsemu opozarja, da informacije pridobljene na internetu, vseeno ne moremo razumeti kot surovo, kajti vsaka uporabna informacija je »filtrirana, izbrana, zmontirana, obarvana s skladnostjo in pomenom« (2004, 42). Problem sicer ni v tem, da je informacija posredovana indirektno, temveč s čigave strani. Barber se tu sklicuje na Rousseauja ko pravi, da edina pomembna politična odločitev ni med naravno svobodo in politično avtoriteto, temveč med legitimno avtoriteto in nelegitimno avtoriteto, »naša odločitev ni med neposredno

¹⁶ Posebej znani primer je npr. spletna stran Wikileaks, »katalog zaupnega gradiva, dokumentov in posnetkov, ki jih skušajo najrazličnejše vlade, korporacije in institucije na vsak način skriti«. (Marcel Štefančič Jr. 2010, 38)

¹⁷ »Močna demokracija« je izraz Benjamina Barberja, ki se sklicuje na kritiko liberalne oz. reprezentativne demokracije, kot šibke demokracije in nujnost vpeljave bolj participatornega sistema demokratičnega vladanja (Barber 1984).

in zmanipulirano informacijo, temveč samo med legitimno zmanipulirano informacijo in nelegitimno zmanipulirano informacijo« (2004, 42).

Torej pomemben je način, kako pridobljeno informacijo predelamo in osmislimo oz. kakor pravi Barber, pomembno je razlikovati med informacijo in znanjem; znanje je tisto na podlagi katerega se lahko pravilno odločamo in izgrajujemo svoj pogled na svet (2004, 44). Povezava med politično participacijo in informiranostjo pa je vedno pogojena tudi z vprašanjem motivacije, zmožnosti in mobilizacije (Karakay Polat 2005, 441). Vendar bistvo je, da si participativne demokracije brez informiranih državljanov ne moremo predstavljati, niti privoščiti.

9 Omejitve in izzivi vpeljave interneta v demokracijo

9.1 Digitalni razkorak

Razvoj interneta je v politično znanost prinesel razcvet novih idej demokratične prakse, vendar ob tem je potrebno poudariti, da navdušenje, ki je bil značilno za raziskovanje novih tehnologij koncem devetdesetih, hitro pojenja ob raziskovanju vseh njegovih omejitev. Predpostavka, da imajo vsi državljani neomejen dostop do interneta, je temelj nove teorije demokratične prenove, saj se »demokratizacija izraža predvsem skozi širitev socialne osnove komuniciranja, torej v razmerah, ko nove oblike komuniciranja prispevajo k vključevanju pred tem izključenih socialnih kategorij« (Oblak 2003a, 95).

Digitalni razkorak je Grönlund (2004, 20) opredelil na treh ravneh in sicer: geografski, socialni in demokratični. Geografska raven opredeljuje razkol pri dostopu do interneta med razvitimi in nerazvitimi državami, socialna raven med bogatimi in revnimi državljani, demokratična raven pa med državljani, ki internet uporabljajo kot sredstvo političnega angažiranja in med državljani, ki ne (Norris v Grönlund 2004, 22). Slednja raven je v močni korelaciji z omejitvami na področju komercializacije internetnega prostora in politične apatije. Kljub temu, da naj bi internet igral pomembno vlogo pri zmanjševanju demokratičnega primanjkljaja in razlik med dostopom do vzvodov politične participacije jih lahko torej celo ustvarja. Participacija ni nikoli samo posledica moči volje, temveč vedno tudi dostopa poudarja Downey (2007, 113).

Dostop pa je zgolj prvi korak reševanja digitalnega razkoraka. Gre namreč za večplasten problem, katerega nujni predpogoj je tudi »znanje, ki je potrebno pri iskanju in uporabi informacij« (Franz 2003, 41). Enak dostop in vpliv vseh sodelujočih je ne samo bistvena prvina deliberacije, temveč demokracije nasploh. Zmanjševanje digitalnega razkoraka je zatorej eden primarnih izzivov e-demokracije v prihodnosti.

9.2 Komercializacija internetnega prostora

V zadnjih letih je značilna preusmeritev korporativnih interesov na internetni prostor.¹⁸ Kljub temu, da je to prostor mnogih alternativnih virov informacij, kot smo že omenili v poglavju o informacijskih potencialih, Downey ugotavlja, da se je vpliv korporativnih medijev močno povečal. Korporativni akterji znotraj internetnega prostora pa imajo veliko prednost, saj razpolagajo z velikim vložkom, ki ga usmerjajo v oglaševanje, marketing in tudi samo tehniko (2007, 115).

Transformacija interneta v komercialno orientiran medij je slab obet za krepitev njegovih demokratičnih potencialov, saj hkrati spodbuja politično apatijo, poleg tega pa ne gre zanemariti nadzora, ki ga lahko izvajajo korporativni akterji na kontroverzne teme in kritične diskusije. Golding (v Franz 2003, 43) pravi, »da smo priča »mediatizaciji« novih tehnologij, saj se odvija scenarij komercializacije, diverzificiranega dostopa, izključenosti revnih, privatizacije, deregulacije, in globalizacije, katerim so bili izpostavljeni tudi drugi mediji.«

Komercialni korporativni akterji znotraj internetnega prostora zasledujejo predvsem druge cilje, usmerjene v profit in ne demokracijo. »Nova sfera človeškega diskurza«, kot jo imenuje Golding (v Franz 2003, 43) mora tako nujno biti avtonomna od teh korporativnih pritiskov in »odprta za vse državljane tega planeta, preden ga prevzamejo politični in ekonomski silaki, ga cenzurirajo, izmerijo in nam ga nato prodajo nazaj«.

Usoda demokratičnega potenciala je tako v veliki meri odvisna od prostora, ki si ga bo demokracija izborila nasproti kolonizacijski sili komercialnih akterjev. Kapital s katerim ti akterji razpolagajo pa ne ogroža le potencialnih novih prostorov demokratične prenove, temveč s svojo brezmejno močjo slabi tudi tradicionalne politične institucije (Schuler 2004, 70).

¹⁸ Golding (v Franz 2003, 43) izpostavi dejstvo, da je v letu 1993 delež komercialnih spletišč znašal 4,6 odstotka, tri leta kasneje pa že več kot 50 odstotkov. Danes naj bi ta delež znašal že precej več kot 90% (Schuler 2004, 70).

9.3 Politična apatija

Pri vprašanju politične apatije izhajam iz idealističnega izhodišča grške antične demokracije, da je človek *homo politicus* in da ga sistemske in ideološke omejitve liberalne demokracije privedejo do tega, da si želi izhoda iz politike. Della Porta poudarja, da se v zahodnih demokracij širi močno nezaupanje v politične institucije in da je moč opaziti »odmikanje državljanov stran od politike« (2003, 77), po mnenju Toplakove (2009, 611) želijo politične elite »minimalnih demokracij« instrumentalizirati mit pasivnega državljana. Svojo prvotno predpostavko o demokratičnem idealu participativnega državljana gradim predvsem na dejstvu, da se je kljub upadanju zaupanja v politiko, okrepilo zaupanje v demokracijo kot načelo, hkrati pa se državljanji več poslužujejo nekonvencionalnih oblik participiranja. (Della Porta 2003, 77-78)

Participativna elektronska demokracija za svojo učinkovitost potrebuje participativnega državljana. Grossman zato »tudi v sodobni družbi pričakuje vse večjo potrebo po kultivaciji dobrega državljana« (v Oblak 2003a, 29). Da bi zadostili novi vlogi državljana znotraj političnega procesa, je potrebno ponovno osmisliti tako način komunikacije, kot zahteve državljanstva.

Glede na to, da je pripravljenost politično participirati, izhodišče razprave o bolj participativni demokraciji, je na tem mestu pomembno poiskati vir te spodbude. Pojav komunikacijske tehnologije sam po sebi ne izboljšuje politične participacije, kot smo že večkrat omenili. Razlikujemo lahko institucionalne spodbude s strani javne oblasti, torej *top-down* model, ter spodbude s strani prebivalstva, v smislu krepitve skupnosti in solidarnosti ter posledično vpliva na oblast, kar imenujemo *bottom-up* model (Della Porta 2003). Upoštevajoč dejstvo, da sem opredelil problem politične apatije kot sistemski, bi bilo za pričakovati, da so spremembe možne predvsem z iskanjem rešitev na ravni skupnosti, od spodaj navzgor.

Kljub vsemu ni za pričakovati, da bi bil premik možen brez pomoči etabliranih vladnih institucij in politike. Schuler (2004, 80) opredeli nalogo politike predvsem v zagotavljanju pogojev za razvoj skupnosti, kot temelja krepitve družbene odgovornosti. Dibbel (v Jenkins in Thorburn 2004, 8) vidi v spletnih skupnostih »priložnost za izkustvo družbene povezanosti in osebne emancipacije, ter tako negovanje idealov državljanstva«. Zopet se obračamo na našo

prvotno izpeljavo logike liberalizma, ki človeka prepoznava kot bitje, ki zadovoljuje svoje lastne interese in ne interese družbe kot celote. Hkrati se na tem mestu soočim tudi z eno temeljnih dilem diplomske naloge in sicer ali je s kapitalistično logiko prežet ustroj moderne globalne družbe, ter prav tako interneta, kot njenega odseva, sploh dovzeten za bolj participatorni način izvedbe demokracije?

Demokratski deficit s katerim se danes soočajo predstavniške demokracije ogroža stabilnost in legitimnost političnega sistema; razblinjajo se temelji državljanstva, vlade ne zmorejo več zadostiti osnovnim demokratskim principom. Kljub temu, da izraz demokratski deficit največkrat povezujemo z institucijam na ravni Evropske Unije, ga je moč aplicirati tudi na situacijo znotraj nacionalnih držav, kjer opozarja na pretrgano vez med mnenjem in preferencam državljanov ter političnimi odločitvami in rezultati (Chomsky, 2006). Če je reprezentativna demokracija, čeprav v svoji pragmatični, omejeni formi dolžna predstavljati in posredovati med interesi državljanov, hkrati pa zagotavljati, da množica nikdar ne bo poteptala manjšine, je »danes povezava med običajnimi državljani in njihovimi predstavniki tako tanka, da praktično več ne obstaja« (Stivers v Nabatchi 2010, 378). Po eni strani se tako ustvarja demokratski deficit, po drugi strani pa državljanski deficit, ki en drugega potencirata. Državljanji se umikajo iz političnega procesa, ne izoblikujejo svojih preferenc, kar političnim institucijam onemogoča, da jim sledijo. Kljub temu pa politične institucije tudi izoblikovanim preferencam ne znajo slediti, kar prepada le še povečuje (Nabatchi 2010, 379). Odtujitev državljanov od aktivne politike je »posledica zavedanja, da o ničemer več ne odločamo« (Toplak 2009, 612).

Chambers (2005) pravi, da je potrebno spremeniti doumevanje demokracije stran od liberalno ekonomske koncepcije, ki razume demokracijo kot seštevanje individualnih preferenc skozi glasovanje, k bolj odprti, participativni demokraciji, ki bo utemeljena na diskusiji in odgovornosti. Po njegovem mnenju je pomembnejši od samega glasovanja, proces izoblikovanja mnenja, ki bi se moral zgoditi pred glasovanjem. Znotraj tega procesa se lahko individualne preference spremenijo v politične odločitve na način, da se izoblikuje občutek za »javno dobro«, nasproti »individualnih predsodkov značilnih za zasebnost volilne kabine« (Levinson v Nabatachi 2010, 386). Institucionalna zasnova, ki bi omogočala aktivnejšo vlogo državljanov, spodbujala inkluzivnost, hkrati pa prepoznala resnične preference državljanov, bi lahko pomenila rešitev demokratskega deficita in politične apatije (Nabatachi 2010, 387).

10 Internet in demokracija v praksi

Glede na dejstvo, da je sinteza interneta in demokracije nadvse aktualna tema, je za konec potreben še preskok razprave od teorije k praksi. V svetu se namreč že lep čas uporabljajo različna orodja e-demokracije.

Prvi poskusi vpeljave tehnoloških orodij v demokratične namene segajo v 70. leta prejšnjega stoletja. Za tisti čas je veljalo, da je prevladoval močan optimizem glede potenciala novih tehnologij, predvsem v tekstih, ki so napovedovali obuditev atenske direktne demokracije, seveda pa so se vizije povezave tehnologije in demokracije razlikovale. Dvomi o uresničitvi dejanskih možnosti vpliva posameznikov na sprejemanje političnih odločitev, pa so se kmalu začeli kazati tako na empirični kot konceptualni ravni (Oblak 2003a, 12-31). Diametralna nasprotja med predstavniškim in neposrednim tipom vladanja smo obdelali že v teoretičnem delu naloge, zato se obrnimo še na primere iz prakse.

V 90. letih se je z razvojem interneta »razširila podoba o nevidnem, dinamičnem pretoku aplikacij vsebin in ljudi, kar naj bi obogatilo življenja posameznikov, izboljšalo njihovo izobrazbo in utrdilo skupnost« (Oblak 2003a, 82). Kar se tiče uporabe v politične namene je zaslediti, da je komunikacijska tehnologija uporabljena predvsem v namen zbiranja informacij, manj pa deliberacije ali glasovanja (Oblak 2003a, 83).

Spletni portal e-participacija opredeli naslednja orodja elektronske demokracije:

-informacijska (*elektronski dostop, spletna oglasna deska*)

-komunikacijska (*e-posvetovanje, e-anketa, e-peticija, e-forum, politični spletni dnevnik*)

-odločevalska (*e-glasovanje/e-volitve, e-referendum, e-seje vlade*)

(Lukšič in Delakorda 2008, e-participacija)

Oprelitev je podobna tisti, ki sem jo podal v teoretičnem delu, s tem, da sem sam politični spletni dnevnik oz. blog uvrstil med informacijska spletna orodja.

Na področju e-participacije je še posebno aktivna Evropska komisija, ki preko orodij e-demokracije želi spodbuditi modernizacijo, komunikacijo in boljši javni servis za

posameznike in podjetja. Kar se tiče orodij, ki direktno zadevajo državljane EU, je na voljo e-dostop do vse legislature in ostalih dokumentov komisije, kot tudi uvedba orodja za interaktivno oblikovanje politik.¹⁹ Lizbonska pogodba namreč predpostavlja krepitev demokratične legitimnosti institucije preko kombinacije participativne in reprezentativne demokracije (Delakorda 2009, 157).

Ta sporno sožitje dveh nasprotujočih si konceptov demokratične teorije, se po mnenju Delakorde sooča s precejšnjimi problemi pri svoji implementaciji, ki jih avtor pripisuje tehnokratskemu razumevanju in kapitalistični uzurpaciji politične demokracije. Po njegovem mnenju to spletno orodje *Interaktivno oblikovanje politik*, dejansko ne prispeva k krepitvi demokracije zaradi institucionalne vpetosti v tehnokratsko strukturo Evropske komisije, saj je večina deliberacije nanaša na ekonomska področja, očitna pa je dominacija selektivnih, ozko profiliranih interesov (2009, 158-159).

Slovenija je na področju e-demokracije v zaostanku za najbolj razvitimi državami. Dokument, ki pri nas ureja področje je Strategija e-uprave za Republike Slovenije za obdobje od 2006 do 2010.²⁰ Sektor za ekonomske in socialne zadeve pri Organizaciji združenih narodov redno objavlja indeks e-participacije v državah sveta. Slovenija je letos, prvič po letu 2003, na lestvici napredovala, in sicer iz 55. na 20. mesto. Portal *predlagam.vladi.si* naj bi bistveno vplival na ta rezultat (Urad Vlade RS za komuniciranje 2010). Sicer je bil cilj prej omenjene strategije, da se Slovenija do leta 2010 uvrsti med 10 najbolj naprednih držav na področju e-participacije.

¹⁹ »Interactive policy making«, dostopno prek <http://ec.europa.eu/yourvoice/ipm/>.

²⁰ Dostopno na e-uprava.gov.si/eud/e-uprava/sep2010_200406.doc.

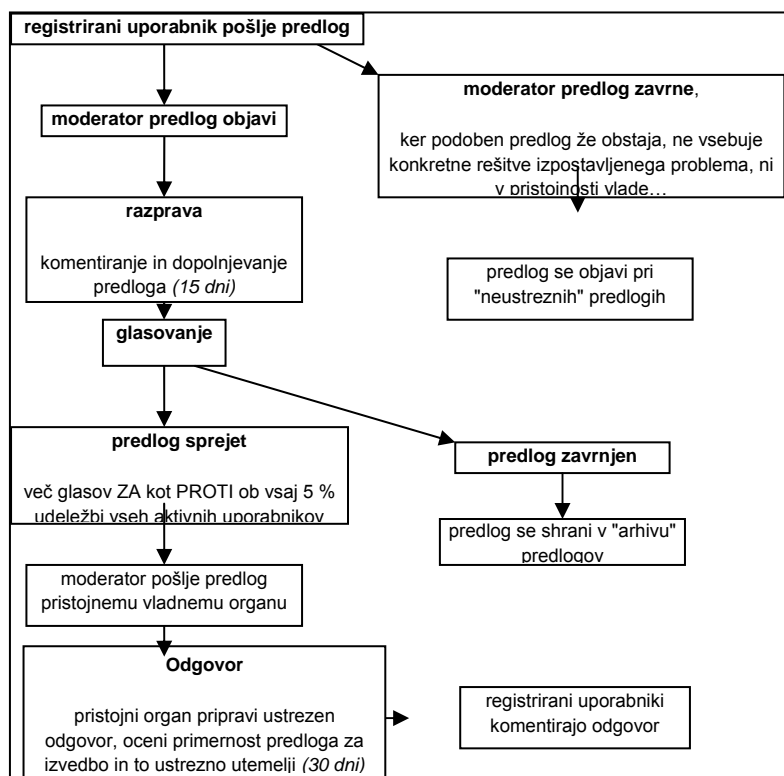
10.1 Predlagam.vladi.si

Vladni portal predlagam.vladi.si v grobem zadostuje vsem predpostavkam participatornih potencialov interneta. Koncept je nadgradnja estonskega modela »TID+«²¹, državljanom pa omogoča, da preko vzpostavljenega spletnega orodja oblikujejo vladne predloge, o njih diskutirajo, ter jih ob končanem postopku, ob potrditvi na glasovanju, dajo v obravnavo tudi pristojnem državnemu organu. Gre pa za nekakšen hibrid med različnimi tipi participativnih orodij, poskrbel pa naj bi za boljšo komunikacijo med vlado in državljani.

*Njegov osnovni namen je prebivalce Slovenije spodbuditi k predložitvi mnenj, pobud in predlogov za ureditev določenih vsebinskih vprašanj. Tako želimo predvsem **doseči večjo participacijo** posameznikov in civilne družbe pri oblikovanju vladnih politik ter okrepiti dialog med civilno družbo in državo.*

(Urad Vlade RS za komuniciranje 2009, 13)

Slika 10.1: Pot predloga

Vir: Urad Vlade RS za komuniciranje (2010)

²¹Gre za kratico, ki označuje besedno zvezo »Today I decide«, v prevodu »Danes se odločam«.

Statistika (podatki do 11.5.2010)

*Število uporabnikov : 1414 (registracija je **pogoj** sodelovanja na portalu)*

Število predlogov: 723

Število predlogov posredovanih pristojnim vladnim organom: 151 (20,8%)²²

Odziv vladnih organov: 128

Število pozitivnih odzivov vladnih organov: 8

Število obiskov/ogledov na dan: 268/1369

(Urad Vlade RS za komuniciranje 2010)

Ugotovitve

Med pozitivne ugotovitve gre vsekakor šteti že samo iniciativo Vlade RS. Orodje, ki v teoriji omogoča oblikovanje predlogov, diskusijo, glasovanje in odziv uradnih pristojnih organov je vsekakor dobrodošel doprinos k kreelitvi participativne demokratične kulture. Kanali komunikacije krepijo sodelovanje med državljanji, kot tudi partnerstvo med državljanji in državnimi organi. Odprtost portala omogoča vpogled v diskusije in odgovore pristojnih organov tudi neregistriranim uporabnikom, kar krepi informiranost tudi med tistimi, ki ne želijo direktno participirati. Gre za primer oplemenitenja obstoječih institucij predstavnitva.

Žal pa gre za enkrat opaziti tudi veliko problemov povezanih s samo učinkovitostjo in delovanjem portala. Očitna pomanjkljivost je malo število registriranih uporabnikov; ugotovitev, da bi se tudi elektronske participacije posluževali zgolj tisti najbolj zainteresirani in aktivni državljanji je na mestu. Drugi razlog je, da veliko državljanov spletnega portala ne pozna oz. da zanj ni slišalo. Mediji namreč, razen ob napovedi novega orodja julija 2009 in dejanski implementaciji novembra 2009, o portalu praktično ne poročajo.

Razlog je verjetno iskati tudi v njegovi formalni neučinkovitost. Kljub temu, da naj bi bilo ob predpostavki uspešne artikulacije oz. argumentacije problema in podpore ostale skupnosti, dejansko možno spreminjanje zakonodaje, je takšnih primerov malo. Od 128 odzivov vladnih

²² V poročilu se nahaja podatek 28,8 %. Če sklepamo, da so absolutne številke pravilne, je prišlo do napake pri izračunu relativne vrednosti.

organov je samo 8 pozitivnih in dejansko nalagajo urejanje področja. Razen statistične analize, po kateri povzemam sam, je bilo s strani uporabnikov predlagana tudi uvedba vsebinskega poročila sprememb, ki so jih državni organi obravnavali in sprejeli.

Ni pa majhen delež sprejetih sprememb oz. ureditev zakonodaje zgolj posledica formalne rigidnosti predstavnikov državne oblasti. Velik delež predlogov je namreč nekonstruktivnih, znotraj debat se redko oblikuje koherentno oblikovan predlog, mnogi predlogi pa ne dosežejo potrebne ravni glasovanja.

Kljub potencialu vzpostavljenega orodja je potrebno še veliko storiti, da bo lahko v polnosti zaživel. V prvi vrsti je potrebna mobilizacija večjega števila državljanov, spodbujena tako s strani vlade, kot tudi medijev, še posebej slednji bi lahko veliko pripomogli k prepoznavnosti storitve. Glede na to, da se na portalu večinoma pojavljajo aktualne teme²³, bi povezava oz. napotitev na portal, ob obravnavanju sorodne tematike, s strani ponudnikov internetnih novic vsekakor spodbudila obisk spletnega portala. Izkušnje iz Estonije nam kažejo, da se je obisk portala izredno povečal, predvsem kadar je bilo mogoče opaziti sklic nanj v katerem izmed informativnih medijev (Glencross 2008, 11). Po drugi strani bi lahko vlada določene predloge posredovala tudi nevladnim organizacijam, političnim strankam in drugim interesnim skupinam, ter tako spodbudila komunikacijo na več ravneh.

Eden bistvenih potencialov novih informacijskih tehnologij je njegova interaktivnost in prilagodljivost. Rigidnost in formalne omejitve, ki pestijo tradicionalne institucije ne smejo biti prenesene tudi na spletna orodja. Od vzpostavitve orodja je bil naknadno vpeljan tedenski bilten preko elektronske pošte, ki uporabnike obvešča o zadnjih predlogih, odzivih in najbolj komentiranih predlogih, ter opcija »Glasuj!«, ki uporabniku omogoča, da glasuje o vseh predlogih, za katere še ni oddal svojega glasu (Poročilo o delovanju spletnega orodja *predlagam.vladi.si* v prvih šestih mesecih (11. november 2009–11. maj 2010)).

Sam portal je nazoren primer, da zgolj vzpostavitev orodij e-demokracije, ni dovolj za dejansko vpeljavo e-demokracije. Da bi spletna stran *predlagam.vladi.si* resnično postalo participatorno orodje, mora postati del družbenega, medijskega in političnega zemljevida.

²³ V času pisanja se tako v medijih, kot na portalu pojavlja predvsem problematika pokojninske reforme.

11 Sklep

Ob začetku pisanja se zopet spomnimo na Grossmanov citat iz uvoda diplomske naloge, ki govori o brezmejnih potencialih nove tehnologije in zamisli o elektronski republiki po vzoru grškega ideala direktne demokracije. Kiberoptimizem, ki ga izraža avtor, je značilen za 80. in 90. leta, preden se je teorija informacijsko-komunikacijske revolucije, tudi dejansko prelevila v prakso. Vzorednice lahko najdemo tudi s futurističnimi napovedmi 70. let, ko se je napovedoval pohod televizije, kot nosilca sprememb v demokratični politiki in praksi (Oblak 2003a, 12). Za našete teorije namreč velja, da v tehnologiji prepoznavajo vzrok demokratizacije demokracije, podobno kot sem tudi sam naivno izpostavil v naslovu diplome.

Tehnološki determinizem prepozna internet kot neizogibno sredstvo transformacije demokracije, vendar pa je jasno, da je še danes nemogoče napovedati v kakšno smer natančno se bo ta transformacija odvijala. Predstavniška demokracija, kot temelj moderne politične ureditve, potrebuje korenite spremembe, če želi ohraniti svojo legitimnost. Inovativne teorije direktne politične participacije in deliberacije, bodo v prihodnosti verjetno težko našle mesto znotraj predstavniške demokracije, vsaj v obliki kot jo poznamo danes. Na udaru so temeljni principi na katerih je utemeljena predstavniška demokracija: volitve, parlament, politične stranke, nacionalna država, ustava, svoboda, delitev oblasti ipd.. V katero smer se bo razvijala predstavniška demokracija je težko napovedati, jasno pa je, da ob obstoječih odnosih moči in ustaljenih institucionalnih praksah, internet kot prostor demokracije, ne more realizirati vseh svojih zmožnosti. Ali se bo predstavniška demokracija prilagodila internetu ali se bo internet prilagodil predstavniški demokraciji bomo še videli, prej pa gre pričakovati slednje.

Kljub vsem spremembam, ki jih internet prinaša na področje družbe in družbenega, mu ni mogoče nedvoumno pripisati demokratičnega potenciala. Ne gre zanikati, da bo imela uporaba nove tehnologije ireverzibilen vpliv na dožemanje komunikacije, socializacije in interakcije. Količina informacij, ki je uporabniku na voljo v vsakem momentu je nepredstavljiva, s tem pa tudi njegovi potenciali. A hkrati ravno ta mogočna komunikacijska infrastruktura kar vabi močne korporacije, da si jo polastijo. Internet je potrebno zavarovati od teh nedemokratičnih vplivov; ostati mora »prostor za prost pretok informacij, odprto debato,

formacijo racionalno-kritičnega javnega mnenja, kar omogoča nadzor nad oblastjo in sodelovanje pri oblikovanju odločitev« (Dahlberg in Siapera 2007, 3).

Da pa bi internet resnično postal bistvena prvina demokratičnega procesa, mora biti na voljo vsem državljanom. Dokler bo digitalni razkorak določenim skupinam ljudi onemogočal dostop do svetovnega spleta, dokler internet ne bo univerzalna dobrina, do takrat ne bo mogoče govoriti o resnično inkluzivnem demokratičnem orodju. Ni pa dovolj zgolj zagotovitev dostopa; državljan mora znati in obenem želeti uporabljati internet kot sredstvo političnega izražanja. Politična apatija, ki pesti sodobno družbo je posledica razočaranja nad obstoječo politično situacijo, po drugi strani pa tudi znak odmika državljana iz sfere javnosti in politike, v zasebno sfero, sfero zadovoljevanja lastnih interesov in potrošništva. Percepcija državljanov o političnem procesu in nalogah političnih predstavnikov se več ne ujema s politično prakso.

E-demokracija pa nujno potrebuje prav aktivnega državljana, če želi uspeti v svojih optimističnih aspiracijah po bolj participativnem političnem sistemu, zato je pomembno, da se izoblikujejo institucionalni pogoji, ki bodo to spodbujali. Dosedanji izsledki kažejo, da se situacija iz tradicionalne politične sfere, bolj ali manj preslika tudi v internetno sfero. Tisti najbolj politično aktivni državljanji, se tudi najbolj poslužujejo elektronskih participatornih orodij.

Izpostavil sem tri temeljne načine angažiranja državljana skozi internetni prostor, in sicer preko polja odločanja, deliberacije in informacije. Lansko leto je slovenska vlada svojim državljanom ponudila orodje e-participacije, ki v grobem združuje prej omenjene principe. Preko spletnega orodja uporabniku omogoča, da tudi sam sodeluje pri oblikovanju zakonodaje. Žal se zdi, da portal še ni izpolnil vseh svojih pričakovanj in potencialov. Kljub temu, da gre pri vzpostavitvi portala prepoznati pozitivno iniciativo slovenske vlade, sama uporabnost portala trpi na račun malega števila uporabnikov, nerazpoznavnosti, nekonstruktivnosti debat in relativni formalni neučinkovitosti. Pravzaprav bi lahko malce posplošili in zaključili, da gre pravzaprav za odraz stanja na področju praktične vpeljave e-demokracije nasploh.

Realnost je taka, da danes internet izpolnjuje le del vseh optimističnih napovedi, ki so mu jih pred desetletji napovedovale teorije demokratične prenove. Največji napredek je internet dosegel na področju informacijske dostopnosti, krepijo se tudi internetne skupnosti, ki omogočajo prostor alternativne demokratične debate in združevanja. Po drugi strani se

tradicionalne institucije poslužujejo vpeljave e-demokratskih orodij, bolj da rešujejo svojo lastno legitimnost, kot da rešujejo vprašanje državljanske participacije. E-volitve so sicer dobrodošla sprememba, a dejansko ne pomenijo nobenega konceptualnega napredka v demokratski teoriji in dokler bodo tudi ostala spletna orodja služila samo kot aneks k že obstoječim demokratskim praksam, bo napredek počasen, demokratizacija pa zgolj navidezna.

Zaključim lahko z mislijo, da internet vsekakor bo polje demokratizacije demokracije, vendar ni mogoče z gotovostjo napovedati ali bo le ta resnično postala polje informacij, deliberacije in odločanja. Suverenost javnega odločanja je trenutno v rokah političnih elit; da bi se institucije tem privilegijem odpovedale in jih ponudile državljanom je malo verjetno. Če želijo državljani nazaj v svoje roke sredstva političnega odločanja, se bo za to potrebno izpogajati, kar bo zahtevalo prej spremenjeno vlogo državljana, kot samih institucij.

Barber pravi, da je »tehnologija v resnici vedno ogledalo« (Barber 2004, 129). Internet sam ne bo spodbudil nekega historičnega momenta, ki bi odprl novo ero participativne demokracije, pač pa je zgolj odraz stanja v družbi. Kljub vsemu je demokracija pojem, ki se vedno spreminja in razvija. In če se je reprezentativna demokracija razvila iz absolutistične države podložnikov in ne državljanov, nadaljevala s krepitvijo civilnih, socialnih in človekovih pravic, potem ostaja tudi upanje za novo ero, resnično demokratske, e-demokracije.

12 Literatura

Barber, Benjamin R. 1984. *Strong Democracy: Participatory politics for a new age*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

--- 2004. Which technology and Which Democracy? V *Democracy and New Media*, ur. Henry Jenkins in David Thorburn, 33-47. Cambridge: MIT Press.

Barnett, Anthony. 1996. The Creation of Democracy? V *Reinventing Democracy*, ur. Paul Hirst in Sunil Khilnani, 155-175. Oxford: Blackwell Publishers.

Bobbio, Norberto. 2005. *Liberalism and Democracy*. London: Verso.

Buchstein, Hubertus. 2004. Online Democracy. Is it Viable? Is it Desirable? Internet Voting and Normative Democratic Theory. V *Electronic Voting and Democracy*, ur. Nibert Kersting in Harald Baldersheim, 39-60. New York: Palgrave Macmillan.

Center za raziskovanje javnega mnenja. 2010. *Politbarometer 5/2010*. Dostopno prek: http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/file/raziskava_pb/PB5_10.pdf (3. avgust 2010).

Chambers, Samuels A. 2005. Working on the Democratic Imagination and the Limits of Deliberative Democracy. *Political Research Quarterly* 58(4). Dostopno prek: <http://www.jstor.org/stable/3595647> (12. september 2010).

Maier, Charles. 1992. Democracy since the French Revolution. V *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993*, ur. John Dunn, 126 – 152. Oxford: Oxford University.

Chomsky, Noah. 2006. *Failed States: The Abuse of Power and the Assault on Democracy*. London: H. Hamilton.

Dahl, Robert A. 1989. *Democracy and its critics*. New Haven in London: Yale University Press.

--- 1997. *Uvod v teorijo demokracije*. Ljubljana: Krtina.

--- 2000. *On democracy*. New Haven in London: Yale Nota Bene.

Dahlberg, Lincoln in Eugenia Siapera. 2007. Introduction: Tracing Radical Democracy and the Internet. V *Radical Democracy and the Internet*, ur. Lincoln Dahlberg in Eugenia Siapera, 1-15. New York: Palgrave Macmillan.

Delakorda, Simon. 2003. Elektronska demokracija v refleksiji izbranih politoloških kategorij: politične participacije, politične moči in politične akcije. V *S poti v digitalno demokracijo*, ur. Darij Zadnikar, 87-104. Ljubljana: Študentska založba.

--- 2009. *Elektronska participacija kot politično razmerje: primer interaktivnega oblikovanja politik Evropske komisije (magistrsko delo)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Dostopno prek: http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska/pdfs/mag_delakorda-simon.pdf (28. avgust 2010).

Della Porta, Donatella. 2003. *Temelji politične znanosti*. Ljubljana: Založba Sophia.

Downey, John. 2007. Participation and/or Deliberation? The Internet as a Tool for Achieving Radical Democratic Aims. V *Radical Democracy and the Internet*, ur. Lincoln Dahlberg in Eugenia Siapera, 108- 126. New York: Palgrave Macmillan.

Dryzek, John S. 2000. *Deliberative Democracy and Beyond*. Oxford: Oxford University Press.

Finley, Moses. I. 1999. *Antična in moderna demokracija*. Ljubljana: Krtina.

Franz, Damjan. 2003. Digitalna demokracija in politična kultura na primeru Slovenije. V *S poti v digitalno demokracijo*, ur. Darij Zadnikar, 34-53. Ljubljana: Študentska založba.

Fukuyama, Francis. 1992. *The end of history and the last man*. London: Penguin Books.

Glencross, Andrew. 2008. E-Participation in the Legislative Process: Procedural and Technological Lessons from Estonia. *JeDEM - eJournal of eDemocracy and Open Government* 1(1). Dostopno prek: <http://www.jedem.org/article/view/1/4> (2. september 2010).

Grönlund, Kimmo. Cyber Citizens: Mapping Internet Access and Digital Divides in Western Europe. V *Electronic Voting and Democracy*, ur. Nobert Kersting in Harald Baldersheim, 20-38. New York: Palgrave Macmillan.

- Grossman, Lawrence K. 1996. *The Electronic Republic*. New York: Penguin Books.
- Grugel, John. 2002. *Democratization*. New York: Palgrave Macmillan.
- Habermas, Jürgen. 1989. *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana: ŠKUC Filozofska fakulteta.
- Hand, Martin in Barry Sandywell. 2002. E-topia as Cosmopolis or Citadel. *Theory, Culture and Society* 19(1–2). Dostopno prek: <http://tcs.sagepub.com/content/19/1-2/197> (22. avgust 2010).
- Held, David. 1989. *Modeli demokracije*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS.
- 2006. *Models of democracy*. Malden: Polity Press.
- Jenkins, Henry in David Thorburn. 2004. Introduction: The Digital Revolution, the informed Citizen, and the Culture of Democracy. V *Democracy and New Media*, ur. Henry Jenkins in David Thorburn, 1-19. Cambridge: MIT Press.
- Kahn, Richard in Douglas Kellner. 2007. Globalization, Technopolitics, and Radical Democracy. V *Radical Democracy and the Internet*, ur. Lincoln Dahlberg in Eugenia Siapera, 17-35. New York: Palgrave Macmillan.
- Karakaya Polat, Rabia. 2005. The internet and political participation. *European Journal of Communication* 20(4). Dostopno prek: <http://ejc.sagepub.com/content/20/4/435> (11. avgust 2010).
- Kersting, Norbert in Harald Baldersheim. 2004. *Electronic Voting and Democracy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kersting, Norbert in Harald Baldersheim. 2004. Electronic Voting and Democratic Issues: An Introduction V *Electronic Voting and Democracy*, ur. Nibert Kersting in Harald Baldersheim, 3-19. New York: Palgrave Macmillan.
- E-participacija*. Dostopno prek: <http://www.e-participacija.si/> (1. avgust 2010).
- Lukšič, Andrej. 2003. Hermesovi obrazi demokracije. V *S poti v digitalno demokracij*, ur. Darij Zadnikar, 11-33. Ljubljana: Študentska založba.

Mill, John Stuart. 2003. *Utilitarizem in O svobodi*. Ljubljana: Krtina.

Nabatchi, Tina. 2010. Addressing the Citizenship and Democratic Deficits: The Potential of Deliberative Democracy for Public Administration. *The American Review of Public Administration* 40(4). Dostopno prek: <http://arp.sagepub.com/content/40/4/376> (12. september 2010).

Oblak, Tanja. 2003a. *Izzivi e-demokracije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

--- 2003b. Ali kaj e-participirate? V *S poti v digitalno demokracij*, ur. Darij Zadnikar, 57-73. Ljubljana: Študentska založba.

Papacharissi, Zizi. 2002. The virtual sphere. *New media & society* 4(1). Dostopno prek: <http://nms.sagepub.com/content/4/1/9> (11. avgust 2010).

Pateman, Carole. 1996. Demokracija in demokratizacija. V *Kompendij sodobnih političnih teorij*, ur. Adolf Bibič, 155-164. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Qvortrup, Matt. 2007. *The politics of participation*. Manchester: Manchester University Press.

Rus, Veljko in Niko Toš. 2005. *Vrednote Slovencev in Evropejcev*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Sartori, Giovanni. 1987. *The theory of democracy revisited*. Chatham: Chatham House Publishers.

Schuler, Doug. 2004. Reports of the Close Relationship between Democracy and the Internet May Have Been Exaggerated. V *Democracy and New Media*, ur. Henry Jenkins in David Thorburn, 69-83. Cambridge: MIT Press.

Štefančič, Marcel Jr. 2010. Wikileaks. *Mladina*, 31 (6. avgust).

Toplak, Cirila. 2009. Oligarhične težnje v srednjeevropskih demokracijah. *Teorija in praksa* 46 (5): 608-624.

Urad Vlade RS za komuniciranje. 2010. *Poročilo o delovanju spletnega orodja predlagam.vladi.si v prvih šestih mesecih (11. november 2009–11. maj 2010)*. Dostopno prek:

[http://www2.gov.si/upv/vladnagradaiva08.nsf/18a6b9887c33a0bdc12570e50034eb54/a5e2c6e5f4fd2a9ac125774500222e92/\\$FILE/100614_PVS_6_porocilo.doc.pdf](http://www2.gov.si/upv/vladnagradaiva08.nsf/18a6b9887c33a0bdc12570e50034eb54/a5e2c6e5f4fd2a9ac125774500222e92/$FILE/100614_PVS_6_porocilo.doc.pdf) (3. avgust 2010).

Urad Vlade RS za komuniciranje. 2009. *Sporočilo za javnost o sklepih, ki jih je Vlada RS sprejela na 37. seji, 23. julija 2009.* Dostopno prek: http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/Sporocila_za_javnost/sev137.doc (23. avgust 2010).

Tsagarosianou, Roza. 1998. *Cyberdemocracy: technology, cities and civic networks.* London: Routledge.